

भारतीय लोकशाहीतील डिजिटल परिवर्तन: ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल इंडिया

पांडुरंग पंडीत पाटील

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यापीठ, सातारा.

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 15th Dec 2025 Accepted: 18th Dec 2025 Published: 20th Dec 2025 Keywords: डिजिटल परिवर्तन डिजिटल इंडिया	भारतीय लोकशाहीमध्ये डिजिटल इंडिया कार्यक्रम आणि ई-गव्हर्नन्स उपक्रमांमुळे अभूतपूर्व परिवर्तन झाले आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून सरकारी सेवा नागरिकांपर्यंत अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक आणि वेळेत पोहोचवणे, हे या बदलाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. हा शोधनिबंध किंवा प्रबंधाचा आराखडा) डिजिटल परिवर्तनाचे स्वरूप, फायदे आणि लोकशाही सहभागावर होणारे परिणाम तपासतो. यामुळे प्रशासनात आलेली सुलभता आणि नागरिकांचे झालेले डिजिटल सशक्तीकरण यावर प्रकाश टाकून या उपक्रमांसमोरील आव्हाने आणि भविष्यातील शक्यतांचा वेध घेण्यात आला आहे.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: Dec 17, 2025

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Patil, P. P. (2025). भारतीय लोकशाहीतील डिजिटल परिवर्तन: ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल इंडिया. IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(IV), 245-251.

प्रस्तावना :

लोकशाही शासनव्यवस्थेत नागरिक-केंद्रित प्रशासन आवश्यक आहे. भारतासारख्या विशाल आणि वैविध्यपूर्ण देशात, सरकारी सेवा शेटच्या स्तरापर्यंत पोहोचवण्यासाठी पारंपरिक पद्धती अपुऱ्या पडत होत्या. यावर उपाय म्हणून, शासनाने माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाचा वापर सुरू केला. १९९० च्या दशकात सुरू झालेल्या संगणकीकरणानंतर, २००६ मध्ये राष्ट्रीय ई-शासन योजना आणि त्यानंतर २०१५ मध्ये सुरू झालेला महत्वाकांक्षी डिजिटल इंडिया कार्यक्रम, हे या परिवर्तनाचे महत्वाचे टप्पे आहेत. या कार्यक्रमांमुळे भारताला डिजिटली सक्षम समाज आणि ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करण्याचे ध्येय निश्चित करण्यात आले आहे.

सांकेतिक शब्द : ई-गव्हर्नन्स, डिजिटल इंडिया, डिजिटल परिवर्तन, डिजिटल साक्षरता, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान

संशोधन उद्दिष्टे :

१. डिजिटल इंडिया कार्यक्रम आणि ई-गव्हर्नन्स उपक्रमांचे स्वरूप आणि व्याप्ती स्पष्ट करणे.
२. ई-गव्हर्नन्समुळे शासनाच्या कार्यक्षमतेत, पारदर्शकतेत आणि उत्तरदायित्वात झालेले बदल तपासणे.
३. या डिजिटल परिवर्तनाचा सामान्य नागरिकांच्या जीवनावर आणि लोकशाही सहभागावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
४. डिजिटल दरी, सायबर सुरक्षा आणि डेटा गोपनीयता यांसारख्या आव्हानांचे मूल्यांकन करणे.
५. या उपक्रमांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी धोरणात्मक शिफारसी करणे.

संशोधन पद्धती : हा विषय गुणात्मक आणि वर्णनात्मक स्वरूपाचा आहे. द्वितीयक माहिती साधनामध्ये केंद्र आणि राज्य सरकारच्या अहवाल, धोरण दस्तऐवज, नीती आयोगाचे प्रकाशन, शिक्षणतज्ञांचे शोधनिबंध, पुस्तके आणि वृत्तपत्रांमधील लेखांचे विश्लेषण करणे.

विषय विवेचन :

ई-गव्हर्नन्स म्हणजे शासनाचे कामकाज, सेवा आणि माहिती नागरिकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाचा वापर करणे. ई-गव्हर्नन्स हे डिजिटल इंडिया कार्यक्रमाचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट आणि आधारस्तंभ आहे.

ई-गव्हर्नन्सचे स्वरूप प्रामुख्याने नागरिक-केंद्रित आणि कार्यक्षम आहे. ई-गव्हर्नन्सची संकल्पना १९७० च्या दशकात नॅशनल इन्फॉर्मेटिक्स सेंटर च्या स्थापनेपासून विकसित होत गेली. राष्ट्रीय ई-शासन योजना, २००६ या महत्वाकांक्षी योजनेद्वारे याला ठोस रूप देण्यात आले, ज्यामुळे विविध मिशन मोड प्रकल्प सुरू झाले. ई-गव्हर्नन्सचे मुख्य उद्दिष्ट केवळ सेवांचे संगणकीकरण नसून, ते प्रशासकीय प्रक्रियेचे पुनर्रचना करणे आहे, ज्यामुळे काम अधिक सोपे, जलद आणि पारदर्शक होते.

ई-गव्हर्नन्सच्या कार्याची व्याप्ती शासनाच्या चार प्रमुख आंतरक्रिया क्षेत्रांमध्ये पसरलेली आहे.

आंतरक्रिया	वर्णन	उदाहरणे
G2C (शासनाकडून नागरिक)	नागरिकांना थेट सेवा प्रदान करणे.	आधार, पासपोर्ट सेवा, डिजीलॉकर, UMANG ॲप.
G2B (शासनाकडून व्यवसाय)	व्यवसायांना नियमांचे पालन आणि परवानग्या घेणे सोपे करणे.	ईझ ऑफ डुइंग बिझनेस GST पोर्टल.

G2G (शासनाकडून शासन)	विविध शासकीय विभाग, मंत्रालये किंवा केंद्र-राज्य यांच्यात माहितीची देवाणघेवाण आणि समन्वय साधणे.	ई-ऑफिस, स्टेट डेटा सेंटर
G2E (शासनाकडून कर्मचारी)	शासकीय कर्मचाऱ्यांसाठी अंतर्गत व्यवस्थापन सुधारणे.	ई-पगार, मनुष्यबळ व्यवस्थापन प्रणाली

डिजिटल इंडिया कार्यक्रमाचे स्वरूप आणि व्याप्ती :

डिजिटल इंडिया हा भारत सरकारचा १ जुलै २०१५ रोजी सुरू झालेला एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे, ज्याचे अंतिम उद्दिष्ट भारताला डिजिटली सक्षम समाज आणि ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करणे आहे. डिजिटल इंडिया हे केवळ एक अभियान नसून, ते अनेक योजना आणि उपक्रमांचे सर्वसमावेशक आणि समन्वयित छत्री आहे. 'IT (Indian Talent) + IT (Information Technology) = IT (India Tomorrow)' हे त्याचे मुख्य सूत्र आहे.

तीन प्रमुख उद्दिष्टे:

१. प्रत्येक नागरिकासाठी उपयुक्त म्हणून डिजिटल पायाभूत सुविधा तयार करणे.
२. मागणीनुसार प्रशासन आणि सेवा उपलब्ध करणे.
३. नागरिकांचे डिजिटल सक्षमीकरण करणे.

डिजिटल इंडिया कार्यक्रमाची व्याप्ती नऊ आधारस्तंभांवर केंद्रित आहे, जे खालीलप्रमाणे आहेत.

क्र.	आधारस्तंभ	व्याप्तीचे क्षेत्र
१	ब्रॉडबैंड महामार्ग	देशातील ग्रामीण भागापर्यंत हाय-स्पीड इंटरनेट पोहोचवणे (भारतनेट).
२	मोबाइल कनेक्टिव्हिटीचा सार्वत्रिक प्रवेश	नेटवर्क नसलेल्या भागांमध्ये मोबाइल कनेक्टिव्हिटी सुधारणे.
३	सार्वजनिक इंटरनेट प्रवेश कार्यक्रम	सामाईक सेवा केंद्रे (CSCs) आणि पोस्ट कार्यालये यांचा डिजिटल सेवा वितरणाचे केंद्र म्हणून विकास करणे.
४	ई-गव्हर्नन्स	तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून प्रशासनात सुधारणा
५	ई-क्रांती	महत्वाच्या सेवांची इलेक्ट्रॉनिक डिलिव्हरी करणे (शिक्षण, आरोग्य, कृषी इ.).
६	सर्वांसाठी माहिती	MyGov.in सारख्या प्लॅटफॉर्मद्वारे पारदर्शकता आणि नागरिक सहभाग वाढवणे.
७	इलेक्ट्रॉनिक्स उत्पादन	देशात इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तूंचे उत्पादन वाढवणे आणि आयातीवरील अवलंबित्व कमी करणे.
८	नोकरीसाठी माहिती तंत्रज्ञान	विशेषतः ग्रामीण भागात आयटी आणि आयटी-आधारित सेवांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
९	अर्ली हार्वेस्ट कार्यक्रम	लवकर परिणाम दिसतील अशा त्वरित लागू करण्यायोग्य प्रकल्पांवर लक्ष केंद्रित करणे (उदा. बायोमेट्रिक हजेरी, शाळांमध्ये वाय-फाय).

डिजिटल इंडिया आणि ई-गव्हर्नन्स हे दोन्ही कार्यक्रम तंत्रज्ञान, प्रक्रिया आणि लोक या तिन्ही घटकांचा समावेश करून भारतीय प्रशासनाला आधुनिक आणि लोकाभिमुख बनवण्याचे महत्वाचे काम करत आहेत.

१. ई-गव्हर्नन्समुळे शासनाच्या कार्यक्षमतेत, पारदर्शकतेत आणि उत्तरदायित्वात झालेले बदल

ई-गव्हर्नन्स उपक्रमांमुळे भारतीय प्रशासकीय प्रक्रियेत मोठे सकारात्मक बदल घडले आहेत. या बदलांनी शासनाच्या मूलभूत स्तंभांना बळकटी दिली आहे.

अ. कार्यक्षमता मध्ये सुधारणा : ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासकीय कामकाज अधिक जलद आणि कार्यक्षम झाले आहे. सेवा वितरण गती वाढल्यामुळे नागरिक ऑनलाइन पोर्टल्स (जसे की पासपोर्ट सेवा) आणि मोबाईल ॲप्स (उदा. UMANG) वापरून कमी वेळेत सेवा प्राप्त करतात. ई-ऑफिस प्रणालीच्या माध्यमातून सरकारी कार्यालये कागदविरहित कामकाज करू लागली आहेत, ज्यामुळे निर्णय प्रक्रिया गतिमान झाली आहे. तसेच, प्रक्रियांचे सुलभीकरण केल्यामुळे अनावश्यक टप्पे आणि मध्यस्थ दूर झाले आहेत, ज्यामुळे मनुष्यबळ आणि वेळेची मोठ्या प्रमाणात बचत होते.

ब. पारदर्शकता वाढवणे : डिजिटल उपक्रमांनी शासनाचे कामकाज नागरिकांसाठी खुले केले आहे. सरकारी योजना, निर्णय, कायदे आणि निविदा यांसारखी माहिती वेबसाइट्सवर त्वरित उपलब्ध होते. नागरिक त्यांच्या अर्जांची स्थिती ऑनलाइन ट्रॅक करू शकतात (उदा. RTI पोर्टल), ज्यामुळे 'फाईल कुठे अडकली?' या प्रश्नाची शक्यता कमी होते. सर्वात महत्वाचे म्हणजे, प्रत्येक डिजिटल व्यवहार आणि निर्णयाचा इलेक्ट्रॉनिक ऑडिट ट्रेल तयार होतो, ज्यामुळे कामकाज सहज तपासण्यायोग्य होते आणि प्रशासकीय पारदर्शकता सुनिश्चित होते.

क. उत्तरदायित्व निश्चित करणे : तंत्रज्ञानाने शासनाची जबाबदारी निश्चित केली आहे. थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) प्रणालीमुळे सरकारी अनुदाने थेट लाभार्थ्यांच्या आधार-आधारित बँक खात्यात जमा होतात. यामुळे निधीची गळती थांबते आणि वितरण करणाऱ्या विभागाचे उत्तरदायित्व निश्चित होते. अनेक ई-गव्हर्नन्स प्रकल्पांमध्ये सेवा हमी अंतर्गत सेवा वितरणासाठी निश्चित कालमर्यादा दिली जाते. ही कालमर्यादा पाळली न गेल्यास कर्मचाऱ्यांवर जबाबदारी निश्चित होते. तसेच, CPGRAMS सारख्या सार्वजनिक तक्रार निवारण पोर्टलमुळे नागरिकांच्या तक्रारींची नोंद घेऊन, त्या विशिष्ट विभागाकडे जलद गतीने पाठवल्या जातात आणि निराकरणाची जबाबदारी निश्चित होते.

थोडक्यात, ई-गव्हर्नन्समुळे शासन अधिक वेगवान, खुले आणि जबाबदार बनले आहे.

२. डिजिटल परिवर्तनाचा सामान्य नागरिकांच्या जीवनावर आणि लोकशाही सहभागावर परिणाम

डिजिटल परिवर्तन हे केवळ प्रशासकीय कार्यक्षमतेपुरते मर्यादित राहिलेले नाही, तर त्याने सामान्य नागरिकांचे सक्षमीकरण करण्याचे महत्त्वपूर्ण काम केले आहे, ज्यामुळे त्यांच्या जीवनात आणि लोकशाही प्रक्रियेतील सहभागात मोठे बदल घडले आहेत.

अ. सामान्य नागरिकांच्या जीवनावरील परिणाम :

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे नागरिकांचे जीवन अधिक सुलभ झाले आहे. शासकीय कार्यालयांमध्ये वारंवार चकरा मारण्याची गरज संपली आहे. नागरिक आता घरी बसून विविध प्रमाणपत्रे, परवाने आणि सरकारी योजनांचा लाभ (उदा. जन्म-मृत्यू प्रमाणपत्रे किंवा सात-बारा उतारा) घेऊ शकतात. या परिवर्तनाचा सर्वात महत्वाचा परिणाम म्हणजे वित्तीय समावेशन (Financial Inclusion). जन धन-आधार-मोबाइल त्रिसूत्री च्या आधारे कोट्यवधी

नागरिक बँक खाते, ओळख (आधार) आणि मोबाईल कनेक्टिव्हिटीचा वापर करून औपचारिक अर्थव्यवस्थेत जोडले गेले आहेत. याशिवाय, डिजीलॉकर (DigiLocker) मुळे नागरिकांना त्यांचे महत्वाचे डिजिटल दस्तऐवज (उदा. ड्रायव्हिंग लायसन्स, शैक्षणिक प्रमाणपत्रे) सुरक्षितपणे आणि सहजपणे उपलब्ध होतात, ज्यामुळे कागदपत्रे सोबत बाळगण्याची गरज संपली आहे.

ब. लोकशाही सहभागावरील परिणाम :

डिजिटल इंडियाने लोकशाही प्रक्रिया अधिक समावेशक बनवली आहे. MyGov.in पोर्टलमुळे नागरिक आता थेट सरकारी धोरण निर्मितीत सहभाग घेऊ शकतात. ते सरकारी योजना आणि महत्वाच्या निर्णयांवर त्यांची मते, सूचना आणि कल्पना मांडू शकतात. सोशल मीडिया आणि सरकारी पोर्टल्सच्या माध्यमातून नागरिक आणि सरकार यांच्यातील प्रशासकीय संवाद थेट आणि दुहेरी झाला आहे. परिणामी, शासनाच्या वाढलेल्या पारदर्शकतेमुळे नागरिकांना अधिक माहिती उपलब्ध होते. या माहितीच्या आधारे ते निवडणुकीत किंवा स्थानिक प्रशासनाच्या कामकाजावर अधिक माहितीपूर्ण निर्णय घेऊ शकतात, ज्यामुळे लोकशाहीतील त्यांची भूमिका अधिक प्रभावी होते.

३. डिजिटल दरी, सायबर सुरक्षा आणि डेटा गोपनीयता यांसारख्या आव्हानांचे मूल्यांकन :

डिजिटल परिवर्तनाचे अनेक फायदे असले तरी, त्यासोबत काही गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत, ज्यांचे प्रभावीपणे निवारण करणे आवश्यक आहे. ही आव्हाने प्रामुख्याने डिजिटल दरी, सायबर सुरक्षा आणि डेटा गोपनीयता या तीन स्तंभांवर आधारित आहेत.

अ. डिजिटल दरी :

भारतात शहरी आणि ग्रामीण भागांमध्ये तंत्रज्ञानाच्या प्रवेशावरून मोठी डिजिटल दरी आहे. इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि स्मार्टफोन वापरामध्ये असलेली असमानता हे याचे प्रमुख कारण आहे. परिणामी, अनेक गरीब आणि ग्रामीण नागरिकांसाठी डिजिटल सेवांचा लाभ घेणे अजूनही कठीण आहे. या दरीला वाढवणारा दुसरा महत्वाचा घटक म्हणजे डिजिटल साक्षरतेचा अभाव. अनेक नागरिकांना ऑनलाइन सेवा सुरक्षितपणे वापरण्याचे पुरेसे ज्ञान नाही, ज्यामुळे ते डिजिटल सेवांपासून वंचित राहतात आणि समावेशकतेचे ध्येय अपूर्ण राहते.

ब. सायबर सुरक्षा :

वाढत्या डिजिटल व्यवहारांमुळे आणि आधार डेटाबेस सारख्या मोठ्या प्रमाणात झालेल्या डेटा केंद्रीकरणामुळे, सायबर सुरक्षा हा गंभीर धोका बनला आहे. डेटा भंग होण्याचा आणि माहिती चोरी होण्याचा धोका वाढला आहे. याव्यतिरिक्त, सायबर गुन्हेगार मालवेअर आणि फिशिंग हल्ल्यांचा वापर करून नागरिकांची गोपनीय माहिती चोरू शकतात, ज्यामुळे मोठे आर्थिक आणि वैयक्तिक नुकसान होऊ शकते.

क. डेटा गोपनीयता :

ई-गव्हर्नन्स सेवांमुळे, विशेषतः आधार आणि DBT सारख्या उपक्रमांमुळे, नागरिकांचा मोठ्या प्रमाणात वैयक्तिक आणि बायोमेट्रिक डेटा शासनाकडे जमा झाला आहे. माहितीचे केंद्रीकरण झाल्यामुळे या डेटाच्या गैरवापराबद्दल किंवा तो कशा प्रकारे संरक्षित केला जात आहे, याबद्दल नागरिकांमध्ये तीव्र चिंता आहे. यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि नागरिकांच्या गोपनीयतेचे अधिकार जपण्यासाठी डेटा गोपनीयता कायदा वेळेत आणि प्रभावीपणे लागू करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

४. यशस्वी अंमलबजावणीसाठी धोरणात्मक शिफारसी :

डिजिटल इंडिया आणि ई-गव्हर्नन्सचे लाभ समाजाच्या शेवटच्या स्तरापर्यंत पोहोचवण्यासाठी, केवळ तंत्रज्ञान स्वीकारणे पुरेसे नाही; त्यासाठी सुनियोजित धोरणात्मक उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

१. डिजिटल पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक : सर्वप्रथम, डिजिटल पायाभूत सुविधा अधिक बळकट करणे गरजेचे आहे. भारतनेट प्रकल्पाची गती वाढवून दुर्गम आणि ग्रामीण भागांमध्ये फायबर-ऑप्टिक कनेक्टिव्हिटी तातडीने पोहोचवणे महत्वाचे आहे. यासोबतच, सार्वजनिक ठिकाणी वाय-फाय हॉस्पॉट्सची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढवणे आवश्यक आहे, जेणेकरून नागरिकांना इंटरनेटचा सहज आणि परवडणारा प्रवेश मिळेल.

२. डिजिटल साक्षरता अभियान : डिजिटल दरी कमी करण्यासाठी डिजिटल साक्षरता अभियान अधिक व्यापक करणे आवश्यक आहे. या अभियानात केवळ मोबाईल वापरण्याचे ज्ञान न देता, सुरक्षित ऑनलाइन व्यवहार आणि सायबर स्वच्छता यांसारख्या विषयांचे शिक्षण ग्रामीण भागांत आणि वृद्ध लोकांसाठी विशेष कार्यक्रमांद्वारे दिले पाहिजे. याशिवाय, भविष्यातील पिढीला सज्ज करण्यासाठी शालेय अभ्यासक्रमात डिजिटल साक्षरतेचा समावेश करणे महत्त्वपूर्ण आहे.

३. सायबर सुरक्षा मजबुतीकरण : डिजिटल व्यवहारांची सुरक्षितता टिकवून ठेवण्यासाठी सायबर सुरक्षा बळकट करणे अनिवार्य आहे. सरकारी डेटा सेंटर्स आणि महत्वाच्या डिजिटल पायाभूत सुविधांसाठी राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण कठोरपणे लागू केले जावे. तसेच, वाढत्या सायबर धोक्यांचा सामना करण्यासाठी सायबर सुरक्षेसाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ तयार करण्यासाठी संस्थात्मक क्षमता वाढवणे आवश्यक आहे.

४. डेटा गोपनीयता आणि शासन : नागरिकांच्या विश्वासासाठी डेटा गोपनीयता जपणे अत्यंत महत्वाचे आहे. यासाठी डिजिटल वैयक्तिक डेटा संरक्षण कायदा प्रभावीपणे लागू करून, नागरिकांच्या डेटा संरक्षणाचे अधिकार सुनिश्चित केले जावेत. डेटा व्यवस्थापन आणि वापरासाठी कठोर प्रोटोकॉल (Protocols) निश्चित करून त्याचे नियमित ऑडिट करणे गरजेचे आहे.

५. बहु-भाषिक सेवा विकास : डिजिटल सेवांचा लाभ सर्व नागरिकांना घेता यावा यासाठी भाषिक अडथळे दूर करणे आवश्यक आहे. डिजिटल सेवा केवळ इंग्रजी आणि हिंदीत न ठेवता, त्या प्रादेशिक भाषांमध्ये उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत, जेणेकरून कोणत्याही भाषिक अडथळ्यामुळे नागरिक वंचित राहणार नाहीत.

या धोरणात्मक शिफारसींचा अवलंब केल्यास, भारतीय लोकशाहीतील डिजिटल परिवर्तन अधिक समावेशक, सुरक्षित आणि चिरस्थायी होईल.

निष्कर्ष :

डिजिटल इंडिया आणि ई-गव्हर्नन्स हे भारतीय लोकशाहीला अधिक मजबूत, समावेशक आणि कार्यक्षम बनवण्यासाठीचे महत्वाचे उत्प्रेरक ठरले आहेत. या उपक्रमांनी सेवा वितरणात क्रांती घडवून आणली आहे आणि शासनाला नागरिकांच्या जवळ आणले आहे. तथापि, या परिवर्तनाचा पूर्ण लाभ घेण्यासाठी डिजिटल साक्षरता वाढवणे, सायबर सुरक्षा बळकट करणे आणि डिजिटल पायाभूत सुविधा देशाच्या शेवटच्या टोकापर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे. तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करताना समावेशकता आणि समानता राखणे हे भारतीय लोकशाहीपुढील मोठे आव्हान आहे.

संदर्भ सूची :

1. Prabhu C. S. R., 'E-Governance: Concepts, Implementation, and Issues', Publisher PHI Learning Private Limited, NEW Delhi .,2024
2. Bhattacharya Mohit, 'New Horizons of Public Administration', Jawahar Publishers & Distributors,2018
3. Sunil K. Muttoo , Rajan Gupta , Saibal K. Pal 'E-Governance in India: The Progress Status ', Palgrave Macmillan, 2019
4. Sangita Dhal, Nachiketa Singh , 'E-governance in India: Heraldng a New Era of Inclusive Governance', Routledge publication , new Delhi, 2024
5. Dr. Devaiah. N G, 'E-Governance In India ', OrangeBooks Publication, 2021